

DIANA EPHESIA MULTIMAMMIA
SZOBRAINAK LEÍRÁSA
EGY 18. SZÁZADI LATIN NYELVŰ MŰBEN

RADI ANITA

I. BERNARD DE MONTFAUCON ÉLETÉRŐL

Bernard de Montfaucon, francia tudós volt, aki 1655-ben született.¹ 1676-ban Toulousban, egy bencés kolostorban kezdte pályafutását, majd a soreze-i apátságba került, ahol görög nyelvet is tanult, amelyet nagyon gyorsan elsajátított. 1687-ben áthelyezték Párizsba a St-Germain-des-Prés apátságba, amely Jean Mabillon (1632-1707) irányítása alatt a francia műveltség egyik fő központjává vált. Montfaucon ekkor úgy döntött, hogy segít előkészíteni a görög egyházatyák munkáinak kiadását, amelyet a bencések vállaltak el. Hogy tudását tökéletesítse, a héber, káldeus, szír és kopt nyelvek tanulásába kezdett, valamint a numizmatika tudományába is belevetette magát, így 1694-ben kinevezték a St-Germain-des-Prés numizmatikai gyűjteményének kurátorává.

1690-ben Montfaucon közzétette a *La vérité de l'histoire de Judith* (Judit történetének igaz volta) című értekezését. Szent Athanasios munkáinak nagyszabású kiadását 1698-ban jelentette meg, ezt nagyon jól fogadta a nagyközönség. Mielőtt vállalkozott volna egy újabb egyházatyákkal foglalkozó munkára, elhatározta, hogy az itáliai könyvtárak kézíratait fogja tanulmányozni. Miután felettesei döntése értelmében a Szent Benedek Rend ügyvivője lett Rómában, konfliktusba került a jezsuitákkal, s ez Montfaucon lemondásához vezetett. Később tudományos eredményei egy négykötetes munkában jelentek meg *Diarium Italicum* címen (Párizs, 1702).

Ezután a művelt, tapasztalt, és munkája iránt nagy szenvedélyt mutató Montfaucon elfoglalja St-Germain-des-Prés apáti tisztségét, ahol az utolsó negyven évét tölti. Itt tudósok jelentős csoportja gyűlt köré, hű tanítványai, akiket mesterük iránti szeretetük arra készítetett, hogy felvegyék a „Bernardinok” (*Bernardins*) nevet. Montfaucon ezen kívül levelező viszonyban volt számos tudóssal Európa szerte. Annak ellenére, hogy ennyi nehéz feladatot magára vállalt, hála mértékletes és rendszeres életének, szinte élete végéig dolgozott.

¹ Montfaucon életéről a következőkben a *The Catholic Encyclopedia* információi alapján számolunk be. *The Catholic Encyclopedia* (1913).

Legtermékenyebb időszaka alatt kiegészítette a görög egyházatyák korábbi kiadását a *Collectio nova patrum et scriptorum graecorum* (2 köt., folio, Párizs, 1706) című írásával. 1709-ben lefordította francia nyelvre a *De vita contemplativa* című művet, amely Philo Judaeus tollából származik, egyben megkísérelte bebizonyítani azt, hogy az ebben szereplő terapeuták keresztények voltak. Ezután kétkötetes Órigenész-kiadása jelent meg (2 köt., fol., Párizs, 1713), majd Aranyszájú Szent János műveit is megjelentette (13 köt., folio, Párizs, 1718).²

Montfaucont tudományos gondolkozása arra készítette, hogy kidolgozzon egy új segédtudományt. Ahogy Mabillon létrehozta a diplomatika (oklevéltan, irattan) tudományát, úgy Montfaucon munkásságával megalapította a görög paleográfiát. Hatalmas *Palaeographia Graeca* (folio, Párizs, 1708) című művének köszönhetően kezdődött el az ógörög szövegek tudományos tanulmányozása.

1719-ben jelent meg a többkötetes *L'Antiquité expliquée et représentée en figures - Antiquitas explanatiore et schematibus illustrata* (Az antikvitás magyarázata és bemutatása ábrákon) című publikációja (15 köt., folio, Párizs), amelyben felidéz és módszeresen csoportosít minden olyan ókori emléket, amely hasznára lehet a vallástudománynak, s magában foglalja az ókori népek egyes szokásait, anyagi életét, katonai intézményeit, és temetkezési szokásait. Annak ellenére, hogy ez a mű összesen 1120 oldalt tartalmazott, két hónap alatt elkapkodták a hatalmas méretű kiadvány mind az 1800 példányát. Fülöp orléans-i herceg (1674-1723) kérésére, Montfaucon az *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* tagja lett, így felváltotta Père Letelliert (1719).

Montfaucon fejében ekkor egy még merészebb ötlet fogant meg, mégpedig egy olyan munka megírása, amely hasonló lenne az *L'Antiquité expliquée*-hez, és amely átfogná Franciaország egész történelmét. Ez a munka a *Monuments de la monarchie française* (5 köt., folio, Párizs), amelyet XV. Lajosnak ajánlott. Ebben a munkában Montfaucon a műemlékek által bemutatható történelmet tanulmányozza IV. Henrik királyig, meglehetősen pontatlanul, és a mű befejezetlen maradt. 1741-ben az *Académie des Inscriptions* előtt előadta tervét munkájának befejezéséről. Montfaucon két nappal később, bármilyen betegségre utaló előjel nélkül, csendesen elhunyt.

A fáradhatatlan tudós, a merész gondolkodó, az új tudományos módszerek kezdeményezője maga után hagyta tanítványainak több generációját, akik bevették a bencéseket a modern tudományos módszerekbe.

² Montfaucon ezt a művet François Faverolles, St-Denis kincstárnokának közreműködésével készítette el, továbbá négy bencéssel, akik csaknem tizenhárom évet töltöttek 300 kézirat egyeztetésével.

II. L'ANTIQUITÉ EXPLIQUÉE ET REPRÉSENTÉE EN FIGURES / ANTIQUITAS EXPLENATIORE ET SCHEMATIBUS ILLUSTRATA FELÉPÍTÉSE

Montfaucon az *Antiquitas explanatiore et schematibus illustrata* („Az antikvitás magyarázata és bemutatása ábrákon”,³ röviden *Antiquitas*) című műve 1719 és 1724 között jelent meg. Ahogy már a címben is megfigyelhető, ez a kiadvány egy francia-latin nyelvű tudományos munkát rejt. Az *Antiquitas* összesen tizenöt kötetből áll, tehát egy nagyon terjedelmes munkáról van szó, amely összefoglalja az ókori világ híres tárgyi emlékeit. Jelen írásban az említett műnek csak első kötetéről esik majd szó, amelyben a szerző – sok ókori istenség mellett – Diana/Artemis egyes szobrait tárgyalja. A könyv felépítése a következő:⁴

A mű hosszabb bevezetője után (*Praefatio*, I-XXIV) olvashatjuk a terjedelmes kötetek egyes részeinek alcímeit, és azok rövid tartalmi ismertetőjét. A könyv legelején egy *Disquisitio* (kutatás) nevezetű, négy részből álló fejezet található, amely a római és görög vallás világról nyújt általános ismereteket: DISQUISITIO PRAEVIA: *De origine idololatriae, & quae veterum profanorum fuerit de suis numinibus opinio* (A bálványimádás eredetéről, és ami a hajdani avatatlank nézete lehetett istenségeikről). Az egyes részek címek szerint:

- I. *Origo Idololatriae* (A bálványimádás eredete).
- II. *Quantus deorum numerus fecundum opinionem Graecorum Romanorumque, & quibus in locis habitarent.* (Mekkora az istenek száma a görögök és rómaiak gazdag hiedelmében, és mely helyeken találhatók).
- III. *Diversae deorum classes apud Romanos.* (Az istenek különböző osztályai a rómaiaknál).
- IV. *Quid de deorum suorum natura censerent veteres illi.* (Mit vettek számba az említett régiek isteneik természetéről).

II. 1. AZ ANTIQUITAS ELSŐ KÖTETÉNEK TARTALMI FELOSZTÁSA

Az *Antiquitas* első kötete két részre oszlik, az első részhez három könyv (*liber*), a másodikhoz négy könyv tartozik, az egyes részek tartalma a következő:

³ 1721-1725 között megjelent ennek a műnek az angol fordítása is *Antiquity explained, and represented in sculptures* cím alatt (fordította David Humphreys, London, kiadta J. Tonson and J. Watts, 1721).

⁴ Az *Antiquitas* első kötete digitális formában elérhető a *Heidelberg historische Bestände – digital* oldalán, amely a Heidelbergi Egyetem (*Universität Heidelberg*) digitális könyvtára alá tartozik: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/montfaucon1722ga>

Az I. kötet első részének első könyve LIBER PRIMUS (Caput I.-VI.): *De prima deorum classe, de Cybele, Saturno, Coelo & Terra, de Titanibus, Oceano, de Prometheo & de Jano.* (Az istenek első osztályáról, Kübeléről, Saturnusról, az Égről és a Földről, a Titánokról, Oceanusról, Prométheuszról és Janusról). Az I. kötet első részének második könyve – LIBER SECUNDUS (Caput I.-XII.): *De Jove eiusque fratribus, sororibusque, Junone, Vesta, Neptuno, Plutone & Cerere.* (Jupiterről és fiútestvéiről, és lánytestvéiről, Iunoról, Vestáról, Neptunusról, Plutóról, Ceresről). Az I. kötet első részének harmadik könyve: LIBER TERTIUS (Caput I.-XXVI.): *De Jovis filiis fliabusque, Vulcano, Apolline, Marte, Mercurio, Minerva, Diana, Venere, deque Cupidine.* (Jupiter fiairól és lányairól, Vulcanusról, Apollóról, Marsról, Mercuriusról, Minerváról, Dianáról, Venusról, és Cupidóról).

Az I. kötet második részének első könyve (LIBER PRIMUS, Caput I.-XXXI.): *Ubi de Hercule, de Baccho, deque Diis Bacchici coetus* (Ahol Herkulesről, Bacchusról, és a bacchikus istenek összejöveteléről). Második könyve (LIBER SECUNDUS, Caput I.-XVI.): *Ubi de Aesculapio, de dea Roma, de Dioscuris, de Fortuna, de Penatibus, deque aliis plurimis Graecorum Romanorumque diis* (Ahol Aesculapiusról, Dea Romáról, a Dioszkuroszokról, Fortunáról, a penates-ekről, és sok más görög és római istenekről). Harmadik könyve (LIBER TERTIUS, Caput I.-XI.): *Complectens dona muneraque caelestia; itemque res malas & perniciosas, atque vitia in numerum deorum relata, virtutesque numinum loco habitas* (Magában foglalva az égi ajándékokat és adományokat; hasonlóképpen a rossz és veszedelmes dolgokat, és vétkeket, amelyek az istenek számába sorolhatók, és az istenségek erényei, amelyek bennük laknak). Negyedik könyve (LIBER QUARTUS, Caput I.-XII.): *Ubi de Nocte, deque diis Nocturnis, de Mithra, de Nymphis, deque innumeris pene aliis Graecorum Romanorumque diis.* (Ahol az Éjről, és az éjszakai istenségekről, Mithrasról, a nymphákról, és a görögök és rómaiak többi megszámlálhatatlan számú istenségeiről).

Diana istennőről, és ábrázolási módjairól az I. kötet első részének harmadik könyvében olvashatunk. Montfaucon három caputban is tárgyalja az istennőt. A szerző szétválasztja az istennő egyes ismert aspektusait, és nem egy összevont Artemisz/Diana kultuszt tárgyal. Először is a XIII. caputban Dianáról, mint vadászipstennőről, és az ehhez tartozó ábrázolási típusokról olvashatunk: *Diana, Graecis Ἀρτεμις, filia erat Jovis & Latonae, Apollinisque gemella soror* (Diana, a görögöknél Artemisz, Jupiter és Létó lánya volt, Apollo ikertestvére). A következő, XIV. caputban, Montfaucon Diana-Hekaté, vagyis Diana háromarcú istennő aspektusát tárgyalja, megemlítve Diana-Hekaté, Hekaté, *Diana luna*, és *Diana lucifera* szobrait. Ezután következik a XV. caput, melyben *Diana Ephesia Multimammia*, Artemisz/Diana epheszosi kultuszának jellegzetes és összetéveszthetetlen szobraitól olvashatunk.

Az alábbiakban a XV. caput magyar nyelvű fordítása és a hozzá tartozó kom-

mentár következnek. A zárójelkben található kiegészítések a tartalom könnyebb megértéséhez segítenek hozzá.

III. CAPUT XV. – DIANA EPHESIA MULTIMAMMIA (MAGYAR FORDÍTÁS)⁵

I. Az epheszosi sokmellű (multimammia⁶) Diana, akinek szobrai mindenfelé igen gyakran fordulnak elő. II. Számos szimbólumokkal telerakott (szobor) bemutatása. III. A szimbólumok magyarázata. IV. Az epheszosi Diana „dárdái” (verua). V. Meleagrosz története.⁷

I. Kevés ókori szobor létezik, amely gyakrabban fordulna elő, mint az epheszosi, avagy a „telt keblű” (*mammosa*) Diana. Nem kevés szobor tartozik hozzá, éspedig néhány óriási (méretű), mások nagyon kicsik, márványban, bronzban, gemmákon, pénzeken. Ha egymás között mégis mind hasonlóak is lennének, a mellkason sok mellük is lenne, és olykor egészen a derékig (mellek lennének); mégis mindig elveszne valami a különbség miatt, hol a szimbólumok sokaságától és jelentésétől, hol más díszek miatt; így valójában az összes (*Diana Ephesia* típusú szobrok között) kettő teljesen hasonlót mégsem látni. Az epheszosi Diana, mondja Jeromos,⁸ a sokmellű, akit a görög nyelvben *πολύμαστος*-nak neveznek, ugyanis egy jelentése van a kétféle szónak: és valóban, a mellek ezen számával ő (ti. az epheszosi Diana) kiváltképpen különbözik a többi Dianától. Hasonlóképpen sok mellet tulajdonítanak Isisnek;⁹ itt azonban különbség volt közöttük, mert Isis esetében a fejdísz nem torony lehetett, ahogy Dianánál, hanem lótuuszvirág. Továbbá, az említett két istenség igazából egy volt, jóllehet a nyilvános kultuszban eltérhettek egymástól,

⁵ MONTFAUCON (1722): 156-161.

⁶ Az Artemisz/Diana szobron található dudorokról, és azok magyarázatáról mind a mai napig tudományos vita folyik. A dudorok, mint „mellek” magyarázat csak egyike a sokféle interpretációknak. Montfaucon írásában folyamatosan melleknek (*mammās*) nevezi a szobron található kiálló részeket, és nem is tesz említést arról, hogy ebben az esetben akár valami másról is lehetne szó. A dudorok, mint „mellek” magyarázata viszont csak a későbbi időkben alakult ki, főleg Minucius Felix és Szent Jeromos hatására, akik a pogány vallást, a pogány kultuszokat támadták műveikben. Artemisz/Diana szobrának dudoraiban termékenységi szimbólumot láttak, és ezeket mellekként, vagy tojásokként, esetleg bikaherékként azonosítják. FLEISCHER (1973).

⁷ Meleagrosz történetének magyar nyelvű fordítása nem szerepel a szövegben, ugyanis ez az írás csak az epheszosi Dianáról szóló részekre korlátozódik.

⁸ Szent Jeromos (lat. *Hieronymus*) kommentárára gondol (*Commentarii in epistolas Paulinas ad Ephesios*/ Kommentár az epheszosiakhoz írott levélhez).

⁹ Az úgynevezett *Isis Multimammia*-ról egyedül a német tudós, Athanasius Kircher (1602-1680) tesz említést. *Musaeum Kircherianum* (1709): 31-33; 56.

és a templomok külön lehettek, továbbá bármelyiknek sajátos rítusai (lehettek). Azon felül még úgy vettem észre, hogy az efféle egyiptomi Isisek a további (dolgokban) eléggé hasonlóak lehettek a Diana Ephesiákhöz, az Isisek azonban ilyen sok ráillesztett melle kevészer fordulnak elő. Valószínűleg az ismert római Fortunának, akit telt keblűnek (*mammosa*) hívnak,¹⁰ és akinek temploma meg van említve Róma leírásában, ugyancsak sok melle volt: igaz, mindezidáig *Fortuna mammosa* (ábrája) semmilyen képen nem jelenik meg, mint azt megemlítem a Fortunáról szóló fejezetben.¹¹

II. Az epheszoszi Diana legrégebbi szobra, amely a csodálatra méltó epheszoszi templomban volt elhelyezve, ébenfából volt, mint ahogy Plinius¹² és mások mondják: Vitruvius ellenben azt meséli, hogy cédrusfából volt,¹³ mások (szerint pedig) szőlővesszőből. Az epheszoszi Diana szobrából több Rómában van, és egy a Brandeburgi múzeumban, melynek arca és keze fekete márványból van; azonban a test többi része többféle fajta márványból (készült).¹⁴ Három Diana van a mi múzeumunkban zöld porfír kőből,¹⁵ megkülönböztethető fehér foltokkal: a szobor

¹⁰ *Fortuna Mammosa*-ról nem sokat tudni, kivéve nevét, és azt a tényt, hogy létezett egy neki szentelt oltár vagy szentély Rómának azon részén, amelyet XII. Regio-nak hívnak. Ez a szentély valószínűleg valahol a Caelius dombon található Porta Capena (közel a Camoenák völgyéhez), és Caracalla fürdői között lehetett, az úgynevezett *Vicus Fortunae Mammosae* nevezetű utcán. Nyilvánvaló, hogy a szentély elég régi, vagy híres volt ahhoz, hogy mérföldkő legyen. Ahogy az istennő neve is mutatja, *Fortuna Mammosa* nagy, avagy sok melléről lehetett ismeretes, hasonlóképpen *Artemis/Diana Ephesiához*. PLATNER (1929).

¹¹ Montfaucon Fortunáról szóló írása az *Antiquitas* I. kötet második részének IX.-XI. caputjaiban található. MONTFAUCON (1722).

¹² Plinius: *Naturalis Historiae*, 16.79. 213-16. Plinius forrása Gaius Licinius Mucianus (Kr. u. I. század) volt, aki úgy vélte, hogy az Endoiosz által alkotott kultuszszobor rendkívül ősi volt. LIDONNICI (1992): 398.

¹³ Vitruvius: *De architectura libri decem*, IX. 13.

¹⁴ A fekete márványból készült Diana Ephesia szobrokból jelenleg kettőt ismerünk, de egyikük sem található Brandenburgban. Az egyik Nápolyban tekinthető meg (*Museo Archeologico di Napoli*), a másik pedig Rómában (*Musei Capitolini*).

¹⁵ Az úgynevezett „császári porfír” a magmás kőzetek csoportjában tartozik. A bíbor színű kő főleg a római, illetve bizánci korban lett keresett. MAXFIELD-PEACOCK (2001). Az egyiptomi Keleti-Sivatag kőbányáit a fáraók kora óta használták az egyiptomiak, s a római hódítás után az ország új urainak épületeit díszítették az ott bányászott kövekkel. A bányák egy része császári tulajdonban volt. HIRT (2010). Az 1626 méter magasan fekvő *Mons Porphyrites* (Djebel Abu Dukhan) a bíbor színű császári porfírt adta (*porfido rosso Egiziano*). MAXFIELD (2011). Feliratról tudjuk, hogy az egyiptomi „császári porfírt” és más köveket egy bizonyos Caius Cominius Leugas nevű geológus fedezte fel i. sz. 18. július 23-án: „*Gaius Cominius Leugas, aki felfedezte a porfírt-, a knékites-, és a fekete porfír-bányákat (metalla), valamint számos színes követ fedezett fel, ajánlotta a szentélyt Pannak és Sarapisnak... Tiberius Caesar Augustus uralkodásának negyedik évében, epeiph hónap 29. napján*” (SEG XLV, 2097). A porfír legismertebb fajtái: *Lapis Porphyrites*, amely fehér földpát tartalmú kőzet, bíbor színű alapanyaggal; *Rubet Porphyrites*, amely rózsaszín földpát tartalmú kőzet bíbor színű

teste mintha valamilyen szalagokkal lenne elválasztva, oly módon, hogy a szobor úgy néz ki, mintha szalagokkal (*fasciis*)¹⁶ lenne összekötve. Múzeumunk Dianájával (1. ábra¹⁷) kezdjük, amelyet a legelegánsabb (művek) közé illik számolni. Fején tornyot visel,¹⁸ avagy tornyot két emelettel; az említett torony alapja mindkét oldalon

alapanyaggal; *Lapis Porphyrites Niger*, amely fehér földpát tartalmú kőzet, feketés-zöld árnyalatú alapanyaggal. INGHAM (2011): 28-29. Montfaucon az utóbbira gondolhatott.

- ¹⁶ Montfaucon írásában a latin *fascia* szót használja, melynek jelentése „szalag, kötés, pólya”. Ami *Diana Ephesia* szobrának külsejét illeti, valójában semmilyen ókori forrás nem maradt ránk, amely a szobron található „fascia”-kat, szimbólumokat, állatok sokaságát, és az istennő más ékeit írná le. Az epheszoszi kultuszszoborról csak annyit tudunk, hogy az eredeti *xoanon* fából készült (ahogy ezt Montfaucon is megírja műve elején), de ezen kívül semmilyen más információ nem ismeretes. *Artemis/Diana Ephesia* szobrának leírásával, az egyes szimbólumok magyarázatával, csak későbbi forrásokban, legfőképpen keresztény írók műveiben találkozunk.

Strabón megemlíti:

„*Massalia phókaiiai alapítás, sziklás vidéken fekszik; kikötője színház alakú, délre néző szikla alatt terül el. Mind ez, mind az egész tekintélyes nagyságú város jól meg van erősítve. A várban van az Ephesion és a delphoi Apollón temploma; ez ugyanis megvan minden iónnál, az Ephesion azonban az ephesosi Artemis temploma. Azt mondják, hogy a hazulról eltávozó phókaiiaiak azt a jóslatot kapták, hogy útvijon az ephesosi Artemistől kapott vezetőt alkalmazzanak; amikor tehát Ephesosba érkeztek, keresték, hogy milyen módon kaphatják meg az istennőtől a parancsot. Aristarkhénak, egyik nagy tiszteletben álló nőnek, álmában megjelent az istennő, s megparancsolta neki, hogy a szent tárgyak mását magához véve menjen el a phókaiiakkal együtt; miután ez megtörtént s a telepítés befejeződött, templomot építettek és Aristarkhét papnőjükké téve különleges tiszteletben részesítették, s a gyarmatvárosokban mindenütt az elsők között tisztelik ezt az istennőt, éppúgy felállítják az istennő szobrát, s megtartják a többi szertartást, mint ahogy anyavárosban szokás.*”

Strabón: *Γεωγραφικά Ὑπομνήματα* (4. 1. 4).

„...amellyel városokat is alapítottak (*Massalia népe*) védőbástyákkal, egyeseket Ibéria felé, az ibérekkel szemben, s ezek az ephesosi Artemis ősi szertartásait is átörökölték, úgyhogy ők görög módra mutatják be az áldozatokat...”

Strabón: *Γεωγραφικά Ὑπομνήματα* (4. 1. 5).

- ¹⁷ Montfaucon művének értéke, a tömérdek információ mellett annak gyönyörű rajzaiban is rejlik. A szerző számokkal jelzi, mikor melyik szoborról ír, és a képi melléklet segítségével nagyon gyorsan ki lehet igazodni leírásaiban. A fordításban a képek számai is szerepelnek.
- ¹⁸ Ez az úgynevezett *corona muralis* (falkoszorú), formáját tekintve csipkézett erődítményromzat díszítésű aranykoszorú volt. Ez a korona, vagy fejdísz a város falait, illetve tornyait jelenítette meg. Az ókorban az oltalmazó istenség jelképe volt, aki az adott városra vigyázott. A hellén kultúrában ezt a típusú koronát Tükhé istennővel azonosították, aki a város jó szerencséjét testesítette meg, hasonlóképpen a római Fortunához. A jellegzetes, isteni rangot jelentő görög fejdísz a „*polos*”, melyet gyakran viselt Kübelé istennő, ugyancsak a *corona muralis* egyik típusa a hellenisztikus korban, amely az anyaistennőt, mint a város védnökét jelenítette meg. FERNAND (1889): 187-192. A *corona muralis* a rómaiaknál viszont katonai kitüntetésként szolgált. Az aranyból való *corona* azt illette meg, aki elsőként jutott át az ellenség várfalán, alakja mellvéddel ellátott város-falhoz hasonlított (Liv. 26, 48). *Ókori lexikon* (1902-1904).

túlnyúlik, úgy, hogy a fej mindkét oldalán félkör-alakú táblák helyezkednek el, amelyen szárnyas griffek vannak. Az istennő arca bájos, haja lenyírva, vállairól az *encarpus*¹⁹ lecsüng egészen középére a mellkasáig, az *encarpus* közepén egy rák (alakja) rajzolódik ki: (az istennő) kezeit kinyújtja, és mindkét (karján) oroslán foglal helyet; lent, ahogy az istennő (teste) befejeződik, az első két szalag között, mellek legnagyobb sokasága tekinthető meg, ezek megszámlálva 18-at adnak. A második és harmadik szalag között madarak láthatók; a harmadik és a negyedik (szalag) között emberi fej szárnyakkal, és itt és ott emberfejek; a negyedik és ötödik (szalag) között két ökrfej. Múzeumunk másik szobra (2. ábra) az első szalagban két szfinxet tartalmaz; a másodikban egy madarat két rák között; a harmadikban két oroslánt; a legalul (látható) letört rész elveszett. Múzeumunk másik darabjánál (3. ábra), amely töredékes, egy rák található a mellek alatt, amelyet két ismeretlen állat közelít meg.

A másik szobor (4. ábra), mondják, sok dísszel és szimbólumokkal van felékesítve, fején háromemeletes tornyot visel; a torony alatt fátyol, amelyből kiállnak a karok; az *encarpus* elfoglalja a mellkas nagy részét, minden oldalról tüskékkel van megerősítve. Az *encarpus*on belül megfigyelhető két Victoria, akik egy koszorút tartanak, amelyet egy lejjebb elhelyezkedő rák közelít meg; mindkét karon két oroslán foglal helyett. A szobor alsóbb része a szalagok által négy részre van osztva. Az első részben mellek; a másodikban – nem teljesen mesteri módon – van kifaragva három szarvas fej, és mindkét oldalról két emberi alak; a harmadik és negyedik (sávban) ökrfejek emelkednek ki: azonfelül, az oldalakból még valamilyen állati szobrok és szörnyek mintha kitörni látszanának. A szobor, amely ezután következik (5. ábra), nagyon hasonló a már említetthez; néhány részlet megfigyelését az olvasóra bízunk. Ezen a két képen, és az egyik következő ábrán feltűnnek a méhek további állatfejek közé keverve.

Ezután egy még figyelemre méltóbb következik. Diana feje mellett szarvasok feje tűnik fel, az *encarpus*-on belül egy rák (látható), amelyet két Victoria vagy két genius koszorúz meg; a karjain két oroslán foglal helyet; a mellek alatt szarvasfejek vannak sorban elhelyezve, a sor itt-ott védőszellemekkel (*genius*) van lezárva: a lejjebb található sorban két méh közé van elhelyezve egy ökrfejekből álló sor; az ökrök harmadik sorában két méh között egy rák foglal helyett; a negyedik (sor) ugyanolyan módon ökröket és méheket mutat be. A szobor két oldala mindkét oldalról griffekkel és oroslánokkal van díszítve. A továbbiakat rábízunk az olvasó megfigyelésére. A harmadik szobor *encarpus*-án figyelemre méltó dolgok szerepelnek. Két istenség, egy férfi és egy nő, földön feküdve jelenik meg; a férfi Herculeséhez

¹⁹ Az *encarpus* egy főleg frízeken és oszlopfőkön előforduló díszítés, amely gyümölcsökből, virágokból, levelekből stb. font girland. *Diana Ephesia* szobrainak válláról gyakran lecsüng egy hasonló dísz.

hasonló bunkósbótot tart; előttük két papnak tűnő alak áll jósbótotokat tartva; ennek hátsó részén az egyes oldalakat Victoriák foglalják el; az állatok úgy állnak (itt), mintha hódolatukat fejeznék ki. Minthogy a két istenfigura gyermekeket ábrázol, akik közül az egyik fiú, a másik lány; azt hiszem, hogy az ikrek, Diana és Apollo, születését ábrázolják.

A brandenburgi példány *encarpus*-ában két védőszellem van, akik egy rákot koszorúznak meg; a mellék alatt a szarvasok első sora kidolgozatlan, amiként a negyedik és az ötödik (sor is); a második azonban az oroszlánok (sora). Mindkét oldalon női alakokat látni, akik vállaikból hold-alakú szarukat bocsátanak ki: az asszony alatt kosfej; ezután ökörfej; utána pedig méh, a legelső sorban rózsa.

III. Íme az össze szimbólum, amely az epheszoszi Dianákon feltűnik: néhányuk nagyobb, mások azonban kisebb számban szerepelnek rajta; ezek rákok, ökrök vagy bikák, oroszlánok, griffmadarak, szarvasok, szfinxek, rovarok, méhek, kosok, fák, rózsák, és elég gyakran emberi alakok; oly módon, mindig ugyanezek térnek vissza. Most tekintsük át, mi lehetett az efféle szimbólumok titkos értelme! Minden tudós (úgy) gondolja, hogy ezek a természetet, vagy magát a világot jelképezik, minden teremtményével együtt. Ennek a magyarázatára helyszűke miatt nincs most lehetőség; mindenesetre a feliratok, amelyek közülük két szobron olvashatók, megerősítik a hitünket ebben. Az első (feliraton) olvasható: *παναίολος φύσις πάντων μήτηρ*, ez (latinul), *Natura rerum varietate plena, omniumque mater* – A természet sokféleségével bővelkedő, és mindennek anyja; a másik (felirat) azonban *παναίολος φύσις. Natura rerum varietate plena* – A természet sokféleségével bővelkedő.²⁰ Az első szobron szinte csak méh és rózsa van. A második (szobor) földgolyót tart egyik kezében,²¹ a másikban pedig kétágú holdsarlót. A szalagok közt szokás szerint állatok vannak ábrázolva: középen a természet anyjának bemutatott áldozat látható. Meg vagyunk győződve róla, hogy a szimbólumoknak ez a gyűjteménye különféle istenekhez tartozik, és a *Diana Ephesia* ábrázolásában össze lettek gyűjtve. A torony, avagy a *corona turrita*²² Kübeléhez, az istenek anyjához tartozik: ezenkívül neki vannak szentelve az oroszlánok: Ceresnek a gyümölcsök és az ökrök, Apollónak a griffmadarak, Dianának a szarvasok: Dianáról, ahogy már mondtuk, azt tartják, hogy ő a Hold (*luna*):²³ ha tehát a közönséges és az álla-

²⁰ Montfaucon művében a mellékelt képen láthatók a két szobron található ógörög feliratok (*ΦΥΣΙΣ ΠΑΝΑΙΟΛΟΣ ΠΑΝΤ ΜΗΤ*, és *ΦΥΣΙΣ ΠΑΝΑΙΟΛΟΣ*), az ókorból viszont nem ismeretes, hogy hasonló felirat lett volna az epheszoszi szobron.

²¹ Montfaucon földgolyóról ír, de talán ebben az esetben a golyó inkább a napot képviselheti, amit a Nap-Hold (Apollón-Artemisz) kapcsolatáról tett említése bizonyítana.

²² Lásd *corona muralis* (18).

²³ Artemisz/Diana azonosítása a holddal (Szeléné) csak a kései időszakban történik meg, és talán egybeesik azzal a korszakkal, amikor a thrák istennő, Bendisz, kultusza bekerül Hellaszba.

mi kultuszokban ezek az istenségek eltérők is voltak, ahogy már láttuk, gyakran azonosították is őket egymással. Ez az epheszoszi Dianáknál is látható, amikor is kétágú holdsarlóval ábrázolják, még ha némileg más alakja is van annak. Az istennők közül kevés van, aki ne kapcsolódna a holdhoz; ezt az éjszakai istenekről szóló fejezetben mutatjuk be. Legegyedülállóbb a rák, amely nem csak sűrűn tűnik fel az epheszoszi Dianán, hanem gyakran védőszellemek koszorúzzák meg. Vanak (*non desunt*) a régi kor okos emberei közül olyanok, akik úgy beszélnek, hogy a rákot itt a zodiákus jeleként kell magyarázni, mivel a Holddal volt valamilyen kapcsolata. Mások úgy gondolják, a rák a tengerparti vidéket jeleníti meg, amilyen az epheszoszi is volt; és azért van megkoronázva, mert ez a vidék nagyon előnyös természetű. E szimbólumok jelentését nem értjük biztosabban ezeknek a magyarázatoknak segítségével. Ami könnyen felismerhető, az az, hogy Dianának avagy a természet anyjának kétségkívül sok melle van, mivel táplálója minden állatnak és növénynek. Ezekről a dolgokról meg lehet nézni Claudius Menetreibus²⁴ könyvét az epheszoszi Dianáról, amelyet Rómában adtak ki az író halála után az 1657-ik évben. Ott minden el van magyarázva egészen a legapróbb szimbólumokig: az ott olvasható értelmezések olykor eléggé hihetőek; jelentős tudás van felhalmozva a könyvben: ha pedig nem mindig van minden az olvasó ínyére, ez azért van, mert e homályos dolgokról annyira korlátozott a tudásunk, hogy nem lehetünk képesek mindent megmagyarázni.

IV. Az epheszoszi Dianákon kívül, akikről az imént volt szó, más felépítésűek (is) gyakran előfordulnak, kezükben dárdákkal avagy más eszközökkel, minden rejtélyt nélkülözve; mondja Lucas Holstenius²⁵, hogy támaszkodjanak rájuk. Diana Ephesia mindig is körbe volt fonva szalagokkal egészen a lábáig, szemmel láthatóan azért, hogy állni tudjon. Az első érme mutatja (a képen a 3. számú érme) ezt az ábrázolást, amelyet Maffei²⁶ lovag tett közzé ahogy a következőt is. Először is az említett (érmén) a fej egyik oldalán nap, a fej másik oldalán hold látható, jelezve, hogy a nap és a hold befolyása tartja fenn a természetet, amelyet Diana

Bendis egy „külföldi” istenség volt, aki a hagyományok szerint maga a hold, és a vadállatok felett uralkodott, ezen kívül a mágiával is kapcsolatba hozható. Ezeket a szalagokat a görögöknél az összevont Szeléné-Hekaté-Artemisz kultuszban figyelhetjük meg.

²⁴ Claudius Menetreibus *Symbolica Dianae Ephesiae Statuae exposita* című művére gondol.

²⁵ Lucas Holstenius (Lukas Holste; 1596-1661), német katolikus humanista, földrajzkutató, történész.

²⁶ A francia nyelvű szövegben „Maffei”. Kiléteéről nem tudni semmit.

szobra megjelenít.²⁷ A dárdák alsó része három hegyben végződik;²⁸ a test egészében mellekkel van betakarva: a két szarvas Dianának van szentelve, ahogy már láttuk. Ami következik (a képen a 4. számú érme) az előbbtől abban különbözik, hogy az első sor mell után, az összes többi sorban kis gömböket látni, amelyeket eddig nem sikerült értelmezni. Az ACT betűket úgy értelmezi a tanult Cuperus,²⁹ hogy *ACTYRHNH* (Astyrene), amely szó Antoninus Pius egyik érméjének hátsó oldalán Diana neve volt, a Moesiában³⁰ található Astyra alapján³¹, ahol Diana szent ligete volt. A következő érme (a képen az 5. számú érme) az előbbtől eltér, mivel talapzata olyan, mint a hermáké: a többi kisebb eltérést könnyen észrevehetjük, ha rávetünk egy pillantást, ezek nem szorulnak magyarázatra. Diana gyakran jelenik meg az érméken; de nem egyszerű megkülönböztetni az egyes részeket kis méretük miatt. Antoninus Pius érméjén az epheszosi Diana a Caystrus³² és Cenchrius³³ epheszosi folyók között áll. Ugyanezen folyók valószínűleg még Geta érméjén, és egy másikon, Valerianusén is láthatók, még ha a folyók nevei ennél az utolsó kettőnél nincsenek (is) feltüntetve. Sok más érme hátsó oldalán tűnik fel Diana többnyire ugyanolyan módon ábrázolva, néha Aesculapiussal, olykor más istenségekkel vagy éppen gyakran szarvasokkal: mindig talapzatokon áll, ugyanabból az okból, amelyet már említettünk.

²⁷ Artemis/Diana kapcsolatáról a holddal és a nappal több ókori forrás is beszámol, ebben az esetben előtérbe kerül Artemis/Diana, a Hold, kapcsolata ikertestvérével Apollóval (görögöknél Apollón), aki a Napot képviseli:

„Hélios és Seléné is rokonságban állnak ezekkel a fogalmakkal, mert ők az okai a levegő egészséges vegyülésének; de a ragályos betegségeket és a hirtelen halálozásokat is ezeknek az isteneknek (Apollón és Artemis) tulajdonítják.” Strabón: *Γεωγραφικά Ὑπομνήματα* (14. 1. 6).

Cicero is beszámol arról, hogy Apollót a Nappal (*Sol*), Artemis/Dianát pedig a Holddal (*Luna*) azonosították. (lásd Cicero *De Natura Deorum* művének 3. 19 részét). A latin „*luna*” szó a *lucere* igéből származik, és jelentése „ragyogni”. A római nők szüléskor *Iuno Lucina*-hoz imádkoztak, ahogyan a görögök pedig *Diana Lucifera*-hoz (fényhozó). Lásd továbbá Cicero *De Natura Deorum* művének 2. 27 részét.

²⁸ A háromhegyű tárgy az istennő kezében hasonlóságot mutat azzal a tárgyal, amellyel a hettita időjárásistenek ábrázolásain találkozhatunk, ezeket villámköteggként azonosították.

²⁹ A francia szövegben M. Cuper. Kiléte ismeretlen.

³⁰ Moesia a Római Birodalom provinciája (tartománya) volt a mai Szerbia és Bulgária területén.

³¹ Ezzel kapcsolatban Strabón azt írja: „Azután Astyra következik, a falu és az astyrai Artemis szent ligete.” Strabón: *Γεωγραφικά Ὑπομνήματα* (13. 1. 51).

„Mysióhoz számítjuk még a közeli Astyra falvát is. Kis város volt valamikor, benne egy ligetben az astyrai Artemis temploma, amelyet az antandrosiak, akikhez közelebb volt, nagy tisztelettel gondoztak.” Strabón: *Γεωγραφικά Ὑπομνήματα* (13. 1. 65).

³² A Kaüsztrosz folyó a Tmólosz-hegyből (Lüdia belsején áthaladó hegyvonulat, körülbelül 2000 m magas, Messzozigistól keletre) fakadt, onnan az Égei-tengerbe áramlott be Epheszosz közelében. *Ókori lexikon*.

³³ A Kenkhriosz nevezetű patak Epheszosz városán folyt át, a patak és a körülötte levő hely Létó legendájával volt összekötötésben, egyben Artemisz és Apollón születésével.

Diana Multimammia nemcsak az epheszoszi, hanem a magnésziai érméken is feltűnik, ahol két Victoria koszorúzza meg, ΛΕΥΚΟΦΡΥΣ ΜΑΓΝΗΤΩΝ felirattal. Azt mondják, hogy Diana Leukophryénének hívják a Meander vidékén fekvő helyről, amelynek neve *Leucophrys*.³⁴

Vannak még más Diana figurák, (amelyek) eléggé hasonlítanak az előzőkhöz, mégis azzal a megfigyelhető különbséggel, hogy ez utóbbiaknak csak két lefedett mellük látható ruhájuk alatt. (Az egyik szobornak) tornyos koronája van és alatta babérkoszorú, fejtől egészen a lábakig palásttal betakarva: a karokon két érme van elhelyezve, közülük az egyikén férfi, másikon női fej van ábrázolva, a két mell között sarlós hold, ez alatt az első sorban megszokott (*vulgaris*) módon, kezükkel összekapaszkodva (van ábrázolva) három Grácia, a másodikban a nap és a hold feje, a harmadikban tengersizülte Venus, akit vízi paripa húz.³⁵ A másik szobor nagyon eltér ettől abban, hogy négy képsorral van ellátva, amikor (is) három olyan sor van benne, mint az előbbiben, a Gráciák azonban kétszer jelennek meg.³⁶ Van még két másik is, de azok majdnem ugyanolyanok.

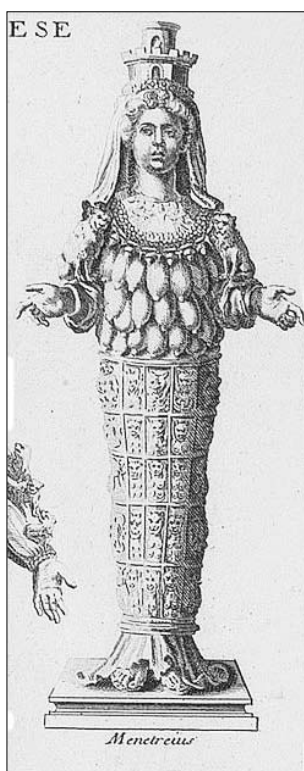
³⁴ Ezzel kapcsolatban: „Ephesosból kiindulva az első város az aiol Magnésia...A mostani városban Artemis Leukophryénének (fehér szemöldökű) van temploma, amely a templom nagyságát és az ajándékok tömegét illetően az ephesosi mögött marad ugyan, de a szentély szerkezetének helyes aránya és művészi megmunkálása tekintetében azt jóval fölülmúlja, és nagyság tekintetében is fölülmúlja valamenyri ázsiai templomot, kivéve kettőt, az ephesosit és a didymoit.” Strabón: Γεωγραφικά Ἰστομνήματα (14. 1. 39-40).

„Olümpiodórosz szobrának közelében áll Artemisz Leukophryéné bronzszobra; ez Themisztoklész fiainak fogadalmi ajándéka. A magnésziaiak ugyanis, akiknek kormányzását a perzsa király Themisztoklészra bízta, Artemisz Leukophryéné tisztelek.” Pausanias: Ἑλλάδος περιήγησις (1.26.4).

„A Khariszok és Artemisz Leukophryéné szobrait az amüklaiabeli isten ti. Apollón trónjának készítője, a magnésziai Bathüklész ajánlotta fel fogadalmi ajándéku annak öröme, hogy a trón elkészült.” Pausanias: Ἑλλάδος περιήγησις (3.18.9).

³⁵ A szobor képe, melyről Montfaucon beszél, megtalálható Claudius Menetreius már említett *Symbolica Dianae Ephesiae Statuae exposita* című művében. MENETREIUS (1688): 57.

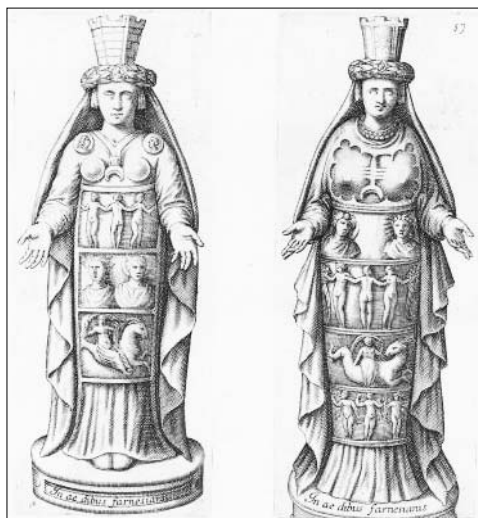
³⁶ Montfaucon talán Menetreius művében láthatta az említett két szobrot, és az ott látott ábrára utal írásában is (a szobrok egymás mellett vannak ábrázolva). MENETREIUS (1688): 57. A szobrok tényleg nagyon hasonlóak, ahogy Montfaucon írja, egyik szobron három sáv látható (Gráciák-Nap és Hold-Venus a vízi paripán), míg a másikon négy, de ugyan azokkal a képekkel, csak más felosztásban, itt a Gráciák kétszer jelennek meg (Nap és Hold-Gráciák-Venus a vízi paripán-Gráciák). Mindkét szobor esetében eltűntek az istennőről a dudorok, és csak két mellel van ábrázolva, viszont mindkét esetben más melldíszel. Mindkét szobor talapzatán ugyan az a felirat olvasható – *In aedibus farnesianis*, a szobrok tehát a Farnese-palota gyűjteményének részét képezhették (lásd 3. ábra).

1. ábra. *Diana Ephesia* Montfaucon *Antiquitas* című művéből

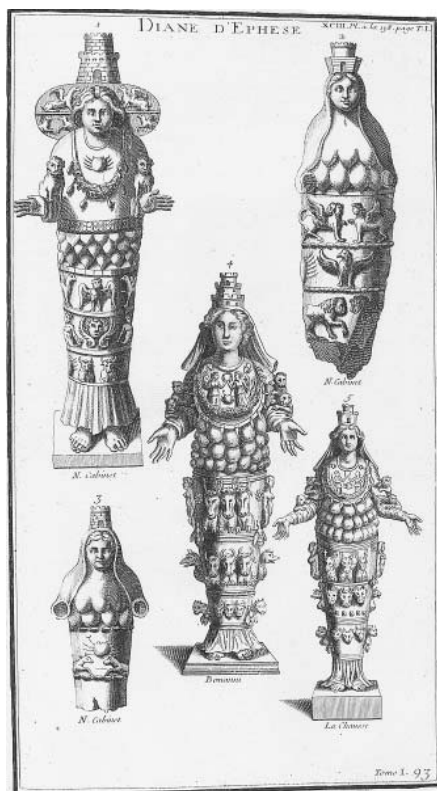
2. ábra. Ephesosi Artemis szobra (Kr. u. I. századi római másolat), *The Ephesus Archaeological Museum*, Törökország

3. ábra. *Diana Ephesia* egyik ábrája Claudius Menetreius *Symbolica Dianae Ephesiae Statuae exposita* című művéből

4. ábra. *Diana Ephesia* egyik szobra, melyen női alakok is megjelennek, vállaikból hold-alakú szarukat bocsátanak ki (a kép része Montfaucon *Antiquitas* című művében található képi mellékletnek)

5. ábra. Montfaucon által említett *Diana Ephesia* szobrok (1–5.) az *Antiquitas* nevezetű mű képi mellékletéből

UTÓSZÓ

Habár Montfaucon csak néhány oldalban értekezik a *Diana Ephesia* típusú szobrokról, mégis több érdekes információval is szolgál. A legfontosabbak a következők:

- az író már az első alcímben megjegyzi, hogy a *Diana Ephesia* típusú szobrok mindenhol nagyon gyakran fellelhetők (*...cuius statuæ ubique frequentissimæ*)
- nincs két teljesen egyforma *Diana Ephesia* szobor (*nondum certe duas vidi prorsus similes in omnibus*)
- a *Diana Ephesia* szobor kinézetét (annak jellegzetes „melleit”) az egyiptomi *Isis Multimammia* előképében látja, de érdekesnek számít a római *Fortuna mammosa*-ról szóló megjegyzése is, amellyel azt szeretné alátámasztani, hogy hasonló, sok- illetve telt kebleikről ismeretes istennők kultuszai máshol is léteztek
- Montfaucon művében hivatkozik Claudius Menetrius *Symbolica Dianæ Ephesiæ Statuæ exposita* című művére, amely több mint száz oldalban tárgyalja *Diana Ephesia* és a szobrain található egyes szimbólumok értelmezését, így mindenképp értékes forrásnak számít.

Befejezésül felmerülhet a kérdés, hogy Montfaucon művében ténylegesen antik művek leírásaival, elemzéseivel találkozik-e az olvasó, és nem csak azok jóval későbbi másolatairól van-e szó. Már művének címe alapján is arra lehet következtetni, hogy az író az ókori világot szeretné bemutatni a fennmaradt emlékek segítségével. Ha viszont alaposabban megnézzük *Diana Ephesia* egyes szobrainak képi ábrázolásait Montfaucon művében, nem nagyon tudjuk azonosítani őket a ma ismert epheszoszi Artemisz/Diana szobrokkal. Valójában a műben található 15 kép közül összesen csak egynek létezik ma is ismert fizikai változata, ez pedig a XCIV. számú képen található második ábra (lásd 1. és 2. ábrát), amely majdnem egészében megegyezik a jelenleg az epheszoszi múzeumban található egyik ismert Artemisz szoborral (Kr. u. I. századi római másolat).³⁷ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a többi szobor későbbi másolat lenne, megeshet, hogy ma magángyűjteményekben találhatóak, de Montfaucon korában még nyilvánosan is megtekinthetők voltak.

³⁷ Egyedüli eltérés csak a *corona muralis*-on figyelhető meg. Montfaucon ábráján az istennő koronájának legfelső foka egyenes, míg a ma ismert szobor koronájának végződése csipkézett (lásd 1. és 2. ábrát).

Felhasznált források

Plinius: *Naturalis Historiae*
 Cicero: *De Natura Deorum*
 Pausanias: Ἑλλάδος περιήγησις
 Strabón: Γεωγραφικά Ὑπομνήματα
 Vitruvius: *De architectura libri decem*
 Livius: *Ab Urbe Condita*

Bibliográfia

- MONTFAUCON, B. 1722. *L' antiquité expliquée et représentée en figures / Antiquitas explanatiore et schematibus illustrata* (Band 1,1): *Les dieux des Grecs & des Romains*, Párizs, 1722.
- The Catholic Encyclopedia*, Volume 10, New York, 1913.
- PLATNER, S. M. – ASHBY, T. 1929. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London, 1929.
- BUONANNI, F. – KIRCHER, A. – RUSPOLI, F. M. 1709. *Musaeum Kircherianum Sive Musaeum A P. Athanasio Kirchero In Collegio Romano Societatis Jesu iam Pridem Incoeptum: Nuper restitutum, auctum, descriptum & Iconibus illustratum Excellentissimo Domino Francisco Mariae Ruspoli Antiquae Urbis Agyllinae Principi Oblatum*. Róma, 1709.
- FERNAND, A. 1889. *Étude sur la déesse grecque Tyché*. Párizs, 1889.
- FLEISCHER, R. 1973. *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatue aus Anatolien und Syrien*. Leiden, 1973.
- LiDONNICI, L. R. 1992. „The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration”. In: *Harvard Theological Review*, 85 (4), Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 389–415.
- HIRT, A. M. 2010. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World, Organizational Aspects, 27 BC–AD 235*. Oxford, 2010.
- MAXFIELD, V. A. 2001. „Stone Quarrying in the Eastern Desert with Particular Reference to Mons Claudianus and Mons Porphyrites”. In: *Economies beyond Agriculture in the Classical World*, London–New York, 2001, 143–170.
- MENETREIUS, C. 1688. *Symbolica Dianae Ephesiae statva a Clavdio Menetreio ceimeliothecae Barberinae praefecto exposita. Cui accessere Lucae Holstenij Epistola ad Franciscum cardinalem Barberinum De fulcris, seu verubus Dianae Ephesiae simulacro appositis, Io. Petri Bellorij Notae in numismata tùm Ephesia, tùm aliarum vrbium apibus insignita*. Róma, 1688.
- INGHAM, J. 2010. *Geomaterials Under the Microscope: A Colour Guide*. London, 2010.
- MAXFIELD, V. A. – PEACOCK, D. P. S. 2003. „The Roman Imperial Quarries Survey and Excavation at Mons Porphyrites, 1994–1998, I. Topography and Quarries”. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 89, 2003, 280–283.
- PETZ S. *Ókori lexikon*. Budapest, 1902–1904.
- STRABÓN. *Geógraphica*. Budapest, 1977.

DISPUTA
